

De Senators

– VERWEVEN LEVENS –

De Senators

– VERWEVEN LEVENS –

Eke Mannink

Colofon

Copyright © 2019 Eke Mannink

Eerste druk april 2019

Uitgeverij: Elikser

Eindredactie: Sander Grootendorst

Vormgeving en opmaak: Gert Jonker BNO, Apeldoorn

Foto's omslag: Sander Grootendorst

Foto's binnenwerk: Sander Grootendorst en privécollectie van de Senators

ISBN 978 94 6365 135 6

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op wat voor wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgeverij.

This book may not be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the author and the publisher.

'Doe wel en zie niet om.'

Mem Visser (de onderduikmoeder van Fred)

'Het leven is altijd de moeite waard om geleefd te worden,
al was het maar uit nieuwsgierigheid.'

Fred Senator

Wat voorafging

‘Acht kruisjes staan er nu achter mijn naam,’ zegt Fred Senator (82) op een dag tegen zichzelf. ‘Wordt het niet eens tijd om een en ander te boekstaven?’ Het is een retorische vraag. Fred is een meester in het vertellen van verhalen en het leggen van verbindingen tussen zijn verhalen en die van anderen, maar ze opschrijven vereist andere vaardigheden. ‘Dat laat ik liever aan iemand anders over,’ zegt hij. ‘De tijd is rijp om dat nu te doen. Ik heb veel te vertellen en ik roep daarmee uiteenlopende reacties op. Sommigen kunnen uren naar me luisteren, terwijl anderen na een paar minuten al doodmoe zijn van mijn geouwehoer.’

Fred Senator is een *self-made man*. Hij werd vroeg in zijn leven wees en heeft een extreem ontwikkeld gevoel voor rechtvaardigheid. Hij is breed geïnteresseerd en ongelooflijk nieuwsgierig. *Nieuws-gierig*, zegt hij zelf altijd. Een bijzondere taak waar Fred zich in deze periode van zijn leven van kwijt, is het beheren van de Zutphense synagoge aan de Dieserstraat. De retorische vraag, die hij voorlegde aan de overbuurman van de synagoge, dichter en journalist Sander Grootendorst, reisde door naar ondergetekende.

In 2011 ontmoette ik Fred, voor mij toen nog de heer Senator, in de synagoge. In die tijd vervulde ik de rol van stadsdichter van Zutphen. Ik wilde zoveel mogelijk weten over de markante gebouwen in de stad en belandde op die manier bij een aantal minstens even markante figuren. Fred was een van hen. Hij vertelde over de geschiedenis van het pand. Zijn welbespraaktheid ontging me tijdens deze kennismaking niet – het wijdlopijge aspect ervan evenmin.

Destijds maakte ik ook kennis met Freds vrouw, Nanny. Ik herinner me dat ze af en toe kwam aanrijden in hun eigele Subaru. (‘Dat is echt mijn lievelingsauto, vooral door de kleur.’) Met enige moeite stuurde ze hem vervolgens de parkeerplaats naast de synagoge op, vanuit de nauwe Dieserstraat. Fred stond dan als een stuurman aan wal te gebaren en aanwijzingen te roepen. Al met al kon zo’n scène minutenlang duren. Grote kans dat er een of meer voorbijgangers passeerden met wie hij een conversatie aanknoopte. En dat ze vervolgens met een veel grotere groep door de synagoge liepen dan ze hadden verwacht.

Mei 2018. Fred staat bezoekers van de synagoge te woord.

Een gesprek met de Senators is een wandeling in woorden door het gevarieerde en levendige landschap van hun geschiedenis. Het is voor meer dan tachtig procent een gesprek met Fred, al zal hij nooit vergeten dat Nanny naast hem zit en dat ook haar geschiedenis recht moet worden gedaan. Hij praat in omwegen: om de haverklap doemen zijpaden op die meestal nog worden ingeslagen ook, waarna weer nieuwe zijpaden lonken – die onze blik op de bossen waar we begonnen voortijdig inwisselen voor een glimp van een grot, een uitzicht op een verpletterende afgrond of een glinsterende stad aan zee.

Het is nooit saai, wel tijdrovend en soms vermoeiend om Freds tempo bij te benen. De gesprekspartner, in het geval van dit boek ik dus, moet de route in de gaten houden, wil hij of zij nog ergens uitkomen. Je hóeft dat natuurlijk niet te doen, controle houden. Kies je ervoor om je door Freds woordenstroom te laten meevoeren, dan ligt de mogelijkheid open je te verliezen in dat landschap met zijn uiteenlopende klimaten, kronkelende rivieren en plotselinge hooggebergten. De kans is groot dat je verdwaalt in de woestijn – fata morgana's inclusief – en veel te laat thuiskomt.

Maar avontuurlijk is het wel.

‘Ik leer veel meer van luisteren dan van praten,’ pleegt de spraakwaterval nogal eens te zeggen, terwijl hij zijn gezicht in een guitige stand zet. ‘En moet

je horen wie het zegt,' roept hij er steevast achteraan. Soms volgt het verhaal van Freds ontmoeting met een fysiotherapeut die hem diagnosticeerde als 'lijdend aan verbale diarree'. Waarop Fred dan weer laat volgen: 'Hoe bedoelt u, smakelijk?' Zijn vrouw reageert zo nu en dan lichtelijk en een enkele keer flink geïrriteerd als hij voor de zoveelste keer interrumpeert, ongevraagd aanvult of verbetert. Maar is hij even naar de keuken om verse thee of koffie te halen, dan benadrukt ze hoezeer ze hem nodig heeft. 'Zonder Fred zou ik geen gesprek kunnen voeren,' zegt Nanny. 'Hij helpt me met mijn verhalen, hij weet wat ik niet meer weet of waar ik gewoon de woorden niet meer voor kan vinden.'

En zo hebben we het aangepakt. Bij de koffie of thee, afhankelijk van het tijdstip op de dag en onze stemming, vertelden de Senators de verhalen die ze graag in dit boek wilden hebben. In het begin was Nanny bij vlagen helder van geest en kon ze tot in de details haar herinneringen verwoorden. In de loop van de tijd sprong Fred steeds meer bij.

Het was geweldig om te zien wat een eenheid die twee vormen. Hoe ze naar elkaar kijken, elkaar af en toe aanraken en met elkaar grappen. En het was triest om mee te maken hoe Nanny's staat van zijn steeds verder achteruitging, zowel lichamelijk als geestelijk. De ouderdom eist zijn tol. Bovendien kreeg ze afgelopen jaar longkanker, een ziekte die zich eerder bij haar manifesteerde.

Troostrijk bleek haar band met onze hond. Zodra het zwarte monster met de melancholische blik de kamer binnenhuppelde, klaarde Nanny zienderogen op. Dat was wederzijds, en niet alleen omdat ze allebei enorm veel van koekjes houden.

Eke Mannink

Zutphen, april 2019

Nanny en Fred Senator – een kennismaking

Waar te beginnen? Wie zich in de richting van de voordeur van Fred en Nanny Senator uit Eefde begeeft, loopt de kans meteen te worden aangesproken. Door Fred. ‘Ik zag je al aankomen, wees welkom. Zullen we een ronde doen?’ We doen een ronde. Binnen een paar minuten vliegen talloze onderwerpen voorbij. Een uitvinding om blikjes plat te maken (‘In vier Nederlandse onderzeeërs zit de blikpers van Senator en Viola Holt heeft er ook een gekocht’), de verbouwing van het huis, de familienaam Senator, luxaflex, vlizotrappen, *Red Bull* en verre reizen – waar te beginnen? Fred Senator weet het wel: ‘Het is net als met boekenkasten: kijk naar iemand zijn tuin en je kijkt iemand in de ziel.’

Fred is bestuurslid en sleutelbewaarder van de synagoges in Zutphen en Apeldoorn. Bovendien beheert hij de sleutels van de Joodse begraafplaatsen in Zutphen, Deventer en Apeldoorn. Nanny is zijn echtgenote. Hun tuin is er een met verschillende hoekjes en sferen. Wat meteen opvalt, is dat al die hoekjes zijn afgeschermd voor buitenstaanders. Er heerst *privacy*. ‘Toen wij hier net kwamen wonen, gingen de voorbijgangers zo door de voortuin, om de bocht af te snijden,’ vertelt Fred. ‘Dat hebben we veranderd. Mijn vrouw lijdt aan chronische psoriasis, een huidaandoening. Ze wilde ongestoord kunnen zonnen in de tuin.’

We lopen langs een uitgestrekte border met verschillende bomen, struiken en planten. Heesters, hortensia’s, kaasjeskruid...

‘Vraag mij geen namen,’ zegt Fred. ‘We hebben in elk geval géén geraniums om achter te gaan zitten. Wél vlijtige liesjes. Veel planten krijgen we cadeau, we zetten ze in de tuin en dan slaan ze aan of niet. Of ik koop ze zelf, maar dan let ik niet op hoe ze heten. Ik kijk naar hoe ze zich voegen in de tuin, of ze passen in het geheel.’

De schutting tussen de Senators en de tuin van de achterbuurman wordt vakkundig weggewerkt door de vele tinten groen. Waar je ook kijkt: in de zomer zie je niet dat er andere huizen in de buurt staan.

‘Zullen we op het terras?’ vraagt Fred. ‘Hier in de schaduw is het nog wel te doen.’

We gaan zitten.

Schuin achter ons klinkt gestommel. De luxaflex blijft steken onder een rol-gordijn. Gewrik, getrek, gedoe. Er klinkt een mopperende vrouwenstem. Nanny (82) worstelt met het raam in de slaapkamer. ‘Ik kom wel even,’ zegt Fred, hij verdwijnt het huis in. Een paar minuten later komt Nanny het terras op lopen, een tikje moeizaam, met een wandelstok. Ze ploft neer op een stoel, is zichtbaar niet blij met de warmte.

‘Er zit vocht in de lucht,’ zegt ze. ‘Het is benauwd.’

Het echtpaar Senator woont nu negenentwintig jaar in de Eefdense villa. Daarvoor woonden ze enige jaren in Glanerbrug. Het is de rust van hun omgeving die ze beiden zeer waarderen. En de *privacy* die het huis zelf biedt, het woord viel al eerder.

‘Die lamellen wilde mijn vrouw er per se in hebben,’ zegt Fred, terwijl hij op de ramen wijst. ‘Dat is een stukje oorlogsangst, ze moet altijd beschut zitten. We komen uit dezelfde generatie, namelijk die van vitrage en gordijnen. Ikzelf ook hoor, ik weet het nog goed, de zoeklichten bij de kazerne achter ons huis – we woonden vlak bij Artis in Amsterdam – hoe die onze kamers binnendrongen. Dat waren lummels van lampen. Daarom slaap ik het liefst zo donker mogelijk. De rolluiken zijn altijd helemaal dicht.’

‘Het is niet alleen de oorlog,’ zegt Nanny. Ze praat zacht en is soms moeilijk verstaanbaar. Maar het is duidelijk dat ze ook gesteld is op beschutting, op alleen kunnen zijn. Gewoon, vanwege haar karakter. Ze vindt het moeilijk om dat uit te leggen.

‘Heel vervelend,’ zegt ze, ‘de laatste tijd weet ik wel wat ik wil zeggen, maar ik kan het niet meer. Ik zie het voor me en ik weet de woorden niet.’

‘Nanny is onder behandeling van een klinisch geriater,’ vertelt Fred. ‘De ene keer werkt haar geheugen goed en de volgende keer niet meer. Dat is lastig.’

‘Er zijn momenten dat ik in huilen uitbarst,’ zegt Nanny. ‘Zo naar is het.’

Desgevraagd probeert Nanny terug te gaan naar de dag waarop ze haar man voor het eerst ontmoette.

‘Fred was dus bij zijn pleegouders –,’ begint ze.

Daar blijft ze steken.

Haar man heeft intussen de koffiemelk bijgevuld.

‘Dit wordt een wonderlijk verhaal,’ zegt hij, terwijl hij weer gaat zitten. ‘Een wonderlijk verhaal waaruit zal blijken hoe belangrijk Nanny voor me is. En

vice versa.' Hij lacht. 'Ik was negen en zij was tien. Toen begon het allemaal. Ik woonde bij mijn pleegouders, de familie Mozes. In de oorlog heetten ze Morel, dat was hun schuilnaam geweest. Ze waren bevriend met Nanny's ouders, ze kaartten met elkaar.'

'Op een gegeven moment was ik met mijn vader en moeder weer bij de familie Mozes,' vervolgt Nanny. 'Opeens zag ik hem onder de tafel zitten. Geen idee waarom hij dat deed, hoor. Hij zat daar gewoon.'

'Dat weet ik ook niet hoor,' lacht Fred. 'Maar jij hebt wel iets onthouden dat ik ben vergeten, namelijk wat ik onder die tafel zei...'

'Ja, maar dat zei je nog niet meteen hoor,' zegt Nanny.

Wat zei Fred nog niet meteen? We worden nu wel nieuwsgierig.

'Later trouw ik met jou, dat zei ik van onder die tafel vandaan,' antwoordt Fred. 'Is het niet, Nanny?'

'Ja, later trouw ik met jou,' beaamt zijn vrouw. 'Dat zei je.'

'Maar je moeder zag het echt als kalverliefde,' gaat Fred verder. 'Ik had een grote mond en ik praatte te veel. Ze zag mij nooit als een gedroomde schoonzoon, al zou dat in de loop der jaren pas blijken. En toch was het echt. Van begin af aan vonden we elkaar leuk, was er een zielsverwantschap.'

'Ja,' zegt Nanny, 'dat was het begin.'

'Wonderbaarlijk dat het op haar harde schijf is blijven staan hè, dat moment,' zegt Fred, 'en dat het van de mijne gewist is. We hadden tot we een jaar of zeventien, achttien waren 'verkering', maar haar ouders draaiden steeds verder de duimschroeven aan.'

'Ja, dat is waar,' zegt Nanny.

'Ze moest naar een internaat in Zwitserland,' zegt Fred, 'en ze kreeg geen nylons meer.'

'Dat was toen hè, nylons,' zegt zijn vrouw. 'Ik mocht niet met Fred uit.'

'Ondanks mijn jonge leeftijd voelde ik het aan,' zegt Fred. 'Hoe kun je met je eigen kind zo omgaan? Als ik het vergeleek, dan had ik in mijn pleeggezin veel meer nestwarmte dan zij met die strenge maatregelen, vooral van haar moeder. We hebben het op zeker moment bewust uitgemaakt.'

Het is even stil. Vanuit de border klinken vogelgeluiden. Verderop start een auto. We drinken onze koffie en thee.

'Ik heb het er nóg moeilijk mee,' zegt Nanny.

'Jouw moeder probeerde jou telkens duidelijk te maken: schop dat jong toch aan de kant,' zegt Fred. 'Ik was te nadrukkelijk aanwezig.'

'Ze vonden je ook een te klein jochie voor mij.' Nanny kijkt Fred aan. Ze snikt en snuift een beetje.

'En nou komt het,' zegt Fred. 'We zijn ieder ons weegs gegaan. We zijn twee-

entwintig jaar met een ander getrouwd geweest, allebei. Ik woonde met mijn vrouw in Enschede, Nanny met haar man in Arnhem. Op een dag, ik was verwickeld in een scheiding, zei mijn pleegzusje: ‘Een vriendin van jou ligt ook in scheiding.’ Ik vraag haar: ‘Wie dan?’ Ze zegt: ‘Nanny.’ Ik zeg: ‘Zal ik haar eens bellen?’ Mijn zusje zegt: ‘Nee, doe dat maar niet.’ Maar toen was het al te laat.’

‘Hij belde,’ vervolgt Nanny. ‘Ik vertelde het aan mijn moeder. ‘Je hebt toch niets afgesproken hè?’ vroeg mijn moeder meteen.’

‘Let even op hè,’ interrumpeert Fred. Hij richt zich tot de vragensteller. ‘Toen was ze vierenzeventig.’

‘Laat dat nou,’ zegt Nanny. ‘Ik was aan het woord. Ik zeg tegen mijn moeder: ‘Jawel mam, ik heb met Fred afgesproken.’ Nanny stopt en huilt. ‘Het raakt me altijd weer, als ik eraan denk. Iedere keer. Is dat niet raar?’

‘Nee, dat is juist goed,’ roept Fred stellig. ‘Die pijn moet eruit. Maar nou komt het bijzondere: haar broertje, dat inmiddels ook zeventig is – wij hebben vroeger nog achter zijn wandelwagen gelopen – haar broertje zegt tegen zijn moeder: ‘Mama, laat die twee alsjeblieft, ik heb mijn zusje nog nooit zo blij gezien!’

Fred pauzeert een ogenblik.

Hij zucht diep en kijkt naar zijn vrouw.

‘Nou,’ zegt hij dan, ‘sindsdien zijn we samen verdergegaan.’

Hiermee is het wonderlijke verhaal nog niet ten einde. Sterker nog – het begint nu pas echt.

Jeugd jaren

NANNY'S VROEGSTE JEUGD

Nanny wordt geboren op 13 oktober 1936 als Nanny Fransciska Koppel. In Arnhem. Haar moeder heet Dina van der Horst, haar vader is Nathan Koppel. Het gezin is Joods. Nanny's vroegste herinneringen brengen haar terug naar het naai-atelier van haar vader.

'Mijn vader was kleermaker,' vertelt Nanny. 'Ik zie hem nog staan tussen de twee kamers.'

Het blijft een paar minuten stil.

Fred vertelt verder: 'Eerst had je de voorkamer, dat was een kamer *en suite*, daar woonden ze. Daarachter was een kamer om te passen en te meten. En daar weer achter had je een soort opkamer, dat was de kleermakerij. Daar was ook ruimte voor opslag. Veel dames lieten hun bontjassen in de zomer repareren, winterklaar maken. Vandaar. Ik herinner me nog precies dat bord dat aan de voorgevel hing, Nan. Het was zo'n groot bord met daarop de tekst: Koppel: Kleermakerij en Bontwerkerij.'

Toen Nanny vier was, brak de oorlog uit.

'Op een gegeven moment heeft iemand ons 's avonds laat opgehaald,' vertelt ze. 'We moesten naar Arnhem-Noord.'

'Dat was je eerste onderduikadres,' vult Fred aan. 'Op een bovenhuis bij de familie Borgadijn. Daar moest je snel weer weg, want ze hadden geen achteruitgang.'

'Laat mij nou even,' zegt Nanny. 'Ik had bronchitis, dus ik was vaak verkouden en moest nogal eens hoesten. Die mevrouw wist zich er geen raad mee als ik een hoestbui kreeg, want we moesten stil zijn en ik mocht ons natuurlijk niet verraden. Wij zaten boven en die kennissen woonden beneden. Als ik hoestte, hield mijn moeder een doek voor mijn mond. Dan was ik zo benauwd. Dat is mijn eerste oorlogsherinnering. Dat ik moest hoesten maar dat het niet mocht. Op een bepaald moment moesten we weg daar.'

Nanny als elfjarige.

We kwamen bij een gezin met twee grotere jongens terecht. De oudste jongen in dat gezin, zeventien zal hij ongeveer geweest zijn, nam mij op een keer mee naar het zwembad in Arnhem. Daar was ik nooit eerder geweest en ik kon helemaal niet zwemmen. Ik vond het doodeng. Maar ik zei niets, in de hoop dat het allemaal goed af zou lopen. Op de fiets was ik al heel bang, maar in dat zwembad helemaal. Ze zullen me wel pootje hebben laten baden, ik weet het niet meer. Daarna zijn we nog een paar keer naar dat zwembad gegaan. De jongere broer, van vijftien of zo, ging toen ook mee. Die vader heb ik nooit gezien, die moeder heel af en toe.'

Nanny herinnert zich dat ze haar ouders die dagen weinig zag. Ze waren druk met van alles buitenshuis. 'Mijn vader had me een mooie grote pop gegeven. Omdat hij kleermaker was, had hij daar kleren voor gemaakt. Ik weet nog dat de pop heel mooi was aangekleed, die pop was mijn alles. Hij had er ook een poppenwagen bij gemaakt, zo kon ik met mijn pop rondrijden. Die jongens gingen me ermee pesten.' Nanny pauzeert, neemt een slok thee en barst in snikken uit. 'Ze rukten aan mijn pop,' huilt ze. Na nog een slok thee kalmeert ze enigszins.

'Ze had dus een lange Lijs,' zegt Fred. 'Die was haar zo dierbaar omdat papa hem had gemaakt. Die jongens legden die pop in de knoop en zo.' Fred aait Nanny over haar schouder. 'Verder ging in de buurt al snel het verhaal rond dat die jongens met haar naar het zwembad waren gegaan, kennissen van haar ouders hadden dat gezien en vonden dat natuurlijk zwaar onverantwoord. Dit

Bedanktegeltje van Nanny's ouders voor het eerste onderduikadres.

verhaal is zo pijnlijk voor haar en wordt nog pijnlijker.'

'Ik praat er bijna nooit over,' zegt Nanny.

'Het is goed dat je het wel doet,' zegt Fred. 'Praten maakt het niet moeilijker en niet makkelijker, maar het lucht wel op.'

'Meestal hoef ik niet zo te huilen,' zegt zijn vrouw.

'Je emotionele quotiënt is anders geworden,' verklaart Fred. 'Door de vergeetachtigheid, maar ook door de operaties en de chemokuren die je hebt gehad.'

'Zover was ik nog niet,' zegt Nanny.

'Nee,' zegt Fred, 'maar het is wel de beschadiging die je opgelopen hebt. En ook nog die van je jeugd. Die heeft je voor het leven getekend.'

'Die pop was alles voor mij,' gaat Nanny verder. 'O, nou krijg ik weer een rilling, maar ik probeer niet te huilen. Maar die jongens, dus. Ik weet niet waarom

mijn moeder er nooit bij was, of hun moeder. Ik werd dus steeds meegenomen naar het zwembad. Op een gegeven moment...'

Het blijft weer een tijd stil. Fred schenkt opnieuw thee in.

'Ja, eerst thee,' zegt Nanny.

'Haal maar even diep adem,' zegt Fred.

'En houd jij maar even je mondje,' zegt Nanny. 'Het was een grote knul, dat weet ik nog wel, die oudste. Ik zei dus nooit wat. Ik heb misschien niet eens gehuild hoor, ook niet tijdens de bezoeken aan het zwembad. Maar goed, ik had boven een slaapkamertje. Er was weer niemand thuis van de volwassenen. Ik moest opeens van een van die jochies op mijn kop gaan liggen. Met mijn buik naar de grond. Hij ging mij op de kop zetten. Zijn kleine broertje keek mee. Ik was als de dood. Ze zaten aan mijn benen en trokken mijn kleding uit. En toen gingen ze aan mij pulken. Snap je? Ze wilden weten hoe dat zat daar.'

'Ze hadden natuurlijk geen meisjes in de buurt,' licht Fred toe. 'Dit verhaal kwam pas heel laat naar boven, bij een psycholoog en een geriater. Het is een traumatische ervaring die ze nooit met haar ouders heeft willen, kunnen of durven delen. Dit zit zo in haar ziel gebrand.'

'Ja, dit was heftig,' zegt Nanny. 'Ze hebben het twee keer gedaan in mijn herinnering. Ze waren waarschijnlijk bang om betrappt te worden. Misschien door iemand van de ondergrondse. Maar ja, met z'n tweeën durfden ze wel bij zo'n klein onderduikmeisje. Ik heb niet geroepen, niet geschreeuwd.'

'Als je ondergedoken bent,' zegt Fred, 'ben je inpandig afhankelijk, overgeleverd aan willekeur. Binnen de ondergrondse werd besloten dat ze door moest, toen ze Nanny in het zwembad hadden gesignaleerd. Dus gingen ze naar een volgend onderduikadres.'

'Ik geloof dat ik dat niet goed meer weet,' zegt Nanny.

'Dat komt door die hiaten in je geheugen,' reageert Fred. 'Jullie hebben op een aantal andere adressen in de stad gezeten. Daarna ging je met je ouders naar dominee 't Hart in Wapenveld. Je mocht altijd op zijn schoot zitten als hij aan de piano zat. Dat vond zijn vrouw niet fijn, die was jaloers. Dus je was welkom bij hem, maar niet bij zijn vrouw.'

'Dat was zo'n leuke man, hè,' weet Nanny weer. 'Wij zaten boven en dan hoorden we hem beneden zingen: 'In naam van Oranje, doe open de poort.' Dat betekende dat er eten voor ons was en dat schoof hij dan voor de deur. Maar die vrouw was zo jaloers, helaas. Dat begreep ik niet als kind hoor, pas achteraf. Maar ik werd soms gewoon weggestuurd.'

'Ze hadden zelf geen kinderen, dat was waarschijnlijk de oorzaak van de pijn bij haar,' zegt Fred. 'Zo zonde. Een kind voelt dat natuurlijk haarfijn aan hè.'

Na Wapenveld volgde een onderduikadres in Hattem. Volgens Fred was dat

bij een slager, maar dat kan Nanny zich niet meer herinneren. ‘Ik weet alleen dat ze blij waren dat mijn vader kleermaker was en dat hij ze kon helpen. Met hoe heten die dingen?’ Ze wijst op haar voeten. ‘Met sokken?’ vraagt Fred. ‘Ja,’ beaamt Nanny. ‘Hij hielp met sokken maken. Meer weet ik niet.’

‘Volgens mij hielp jouw vader met allerlei klussen daar,’ zegt Fred.

Toen Nanny en haar ouders in Hattem zaten, hebben ze de bevrijding meegemaakt. Daar kan ze zich in eerste instantie geen beelden van voor de geest halen. Ze doet haar best. ‘Ik moet toch iets weten?’ zegt ze. ‘Is dat niet raar, dat ik niets weet?’

‘Dat is helemaal niet raar,’ zegt haar man. ‘Maar probeer het nog even. Wat weet je je te herinneren van de bevrijding?’

Een tijdje is het stil. We drinken koffie. Er is appel-kruimelvlaai ter gelegenheid van de trouwdag van het koppel. ‘Hij is lekker hè,’ zegt Fred als hij me ziet genieten. ‘Gewoon van de Lidl hoor! We vierden ons huwelijk voor de burgerlijke stand, want de Joodse trouwdag vond plaats in december. Over twee maanden is het dus weer feest.’

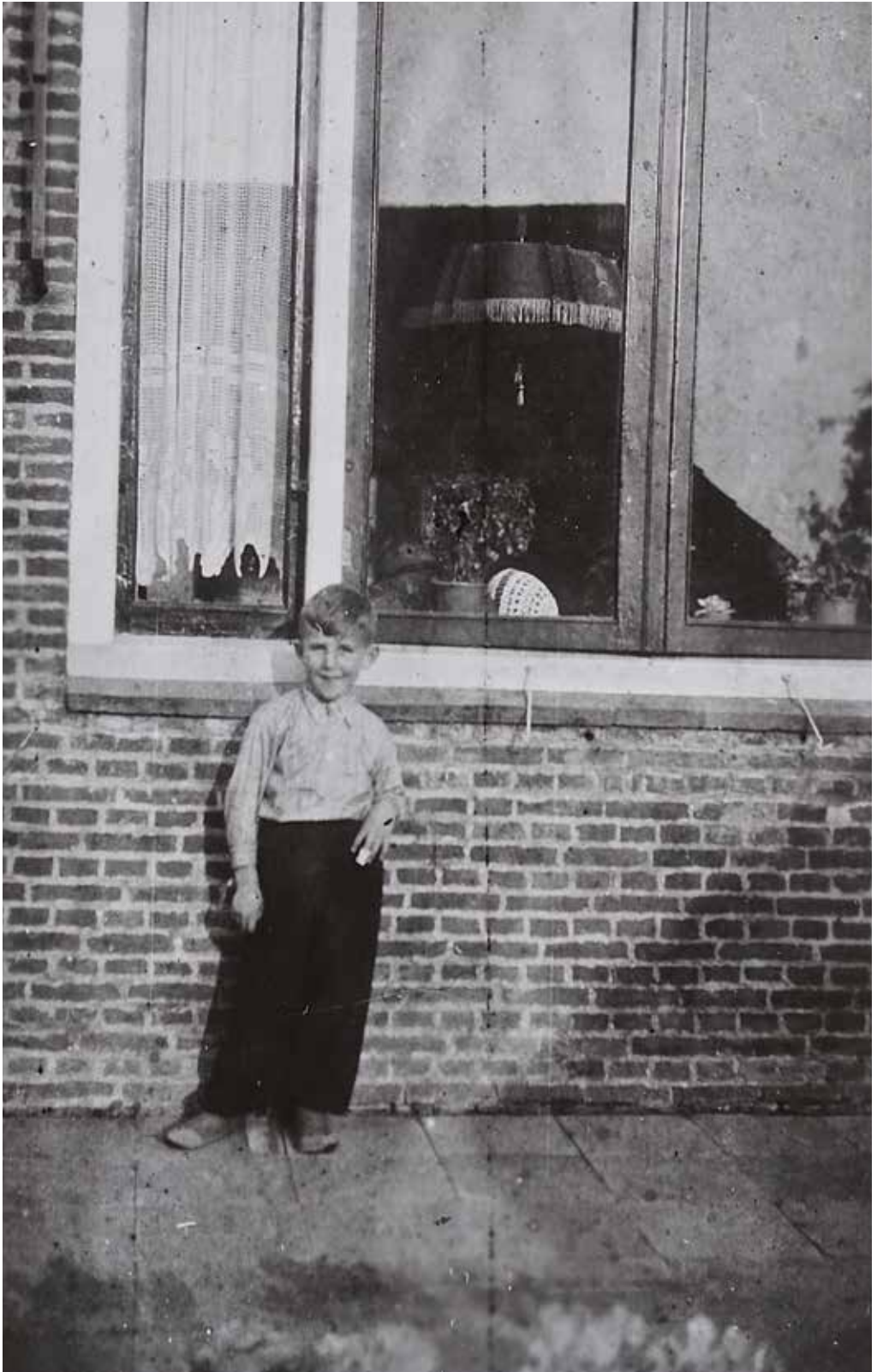
‘Dat ik opeens zonder het te vragen naar buiten mocht,’ zegt Nanny dan. ‘Dat weet ik nog van de bevrijding. Ik mocht buiten spelen als ik daar zin in had. Zó fijn was dat.’

FREDS VROEGSTE JEUGD

Op 8 april 1937 wordt Fred in Arnhem geboren onder de naam Frederik Senator. Zijn zus Klara is dan zeven. Hun ouders, beiden Joods, heten Rachel Esther Vierra en Isaac Senator. Vóór Fred een jaar oud is, verhuist het gezin naar Amsterdam, naar de Plantage Badlaan. ‘We woonden daar met vier families,’ vertelt hij. ‘Onder ons woonden de Ritmeesters, dan had je nog de familie Neter en die andere naam weet ik niet meer. De postbode noemde ons ‘het sigarenhoekje’, je snapt wel waarom: Ritmeester en Senator... Omdat mijn zusje ouder was dan ik weet ik dat soort dingen, anders had ik daar natuurlijk niets van onthouden.’

Wat ik me zelf nog herinner is dat mijn wieg aan het voeteneind van het bed van mijn ouders stond. Bed, deur, commode, die heb ik nog op mijn netvlies. Hoe ze ten opzichte van elkaar stonden en hoe ze eruitzagen. Verder weet ik dat buiten de geluiden van Artis klonken. Voor mij heel vertrouwd. Ik hoor ze nog: de pauwen, de olifanten en tussendoor de geluiden van afremmende en optrekkende trams. Als ik nu natuurfilms hoor, herken ik de olifanten altijd. Dat zit zo in je systeem verweven, het is een heel prettige herinnering.

Van Klara heb ik begrepen dat ik mijn fles altijd op mijn borst had liggen wan-

Freddie in Friesland, zes of zeven jaar oud.

neer ik hem leegdrank. Ik dronk liggend en gooide mijn fles over mijn schouder als ik hem leeg had. Dat resulteerde meer dan één keer in scherven... die dingen waren in die tijd van glas.

Een beeld dat me nog scherp voor ogen staat: het voorbijlopen van militairen begeleid door een drumband, met een xylofoon en zo. Mannen in zwarte capes met een oranje binnenvoering. Ik kon dat zien vanachter het raam in ons huis. Later hoorde ik van iemand dat het de Hollandse ss was, die door de straat marcheerde. Vijfenzeventig jaar na dato zie ik dat nog steeds af en toe voor me, het zijn van die fragmentarische beelden die je opslaat.

Wat ik me ook herinner is de impact van de zoeklichten bij ons achter. Het leken wel vuurtorens. Er waren daar militaire kazernes, er stond afweergeschut. De huizen waren verduisterd, moesten geblindeerd zijn. In mijn beleving stonden er joekels van lampen, ze zochten de hemel af naar eventuele vliegtuigen. Ik sliep onder de dekens, ook met mijn hoofd.'

De Joodse wereld was een vertrouwde. Iedereen kende iedereen en familie speelde een belangrijke rol. 'Ene Greta Walvis was mijn juffrouw op de kleuterschool aan de Muidergracht,' vertelt Fred. 'Dat bleek achteraf een nicht van me te zijn. Ze heeft de oorlog niet overleefd. Haar zusje, Lies Walvis, zat in de verpleging in Arnhem. Ze was bij de familie Mozes op kamers geweest. Lies hoorde op een gegeven moment echt bij die familie. Toen zij ging trouwen na de oorlog, heeft pa Mozes aan haar gevraagd: 'Lies, wat wil je hebben voor je huwelijk?' Ze antwoordde: 'Ik wil geen cadeau. Maar ik weet dat jullie een weeskind willen adopteren uit dankbaarheid dat jullie de oorlog hebben overleefd. Mag dat mijn neefje zijn?' 'Dat treft,' zei pa Mozes, 'dan hebben we twee jongens en twee meisjes!'

Het bijzondere is dat diezelfde Lies Walvis incidenteel door mijn ouders werd bezocht. Mijn oudste pleegzusje, zij woont in Doetinchem – of ze het zich her-